ISSN : 0974-3065

प्रथम अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

Scanned with OKEN Scanner

१७	जंगल सत्याग्रह :- सविनय कायदेभंग आंदोलनातील पर्व	लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	८९-९३
१८	महाराष्ट्रातील धार्मिक, सामाजिक संस्था व व्यक्तींचे योगदान	प्रा. नंदू रामभाऊ जगदाळे	९४-९९
१९	स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे	१००-१०५
२०	लोकमान्य टिळकांची भारतीय राष्ट्रवादाच्या जडणघडणीत वैचारिक भूमिका	डॉ. अभिलाषा राऊत	१०६-१११
२१	भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महाराष्ट्रांतील महिलांचे योगदान	डॉ. राजाराम रा पिंपळपल्ले	११२-११६
२२	गोवा मुक्ती चळवळ आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्ष	डॉ. विधाटे गणेश शंकर	११७-१२५
२३	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	डॉ. अमोल गंगणे	१२६-१३०
२४	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात स्त्रीयांचे योगदान	प्रा.राजश्री गुणाजीराव भोपाळे	१३१-१४०
२५	श्री क्षेत्र नारायण गडावरील संतांच्या धार्मिक कार्याचा आढावा	राजकुमार सोनलाल जानवळे	१४१-१४६
२६	शिक्षणतज्ज्ञ ताराबाई मोडक आणि महाराष्ट्रातील पूर्वप्राथमिक शिक्षण चळवळ	डॉ. श्रीमती सरोदे स्वाती रामराव	१४७-१५४
२७	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील शेतकरी आणि कामगारांचे योगदान	श्री.भाऊराव महादेव देवकाते	१५५-१६३
२८	ब्रिटीशकालीन शेतकरी आंदोलन : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	प्रा. साळवे एस. आर.	१६४-१६९
२९	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील अवंतिकाबाई गोखले यांचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. मृणाल गुलाबराव भोसले	१७०-१७५
३०	क्रांतिकारी चळवळीचे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. नारायण कारभारी म्हस्के	१७६-१८०
३१	१९३८ चा सत्याग्रह व परभणी जिल्हा	प्रा. डॉ. उध्दव उमाजी राऊत	१८१-१८३
३२	१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर आणि महाराष्ट्र	प्रा. शिंदे ज्योती अर्जुन	१८४-१९०
३३	हरताळ, मीठाचा सत्याग्रह आणि जंगल सत्याग्रह चळवळीत पूर्व खानदेशचा सहभाग - एक दृष्टीक्षेप	डॉ. रमेश धनराज जाधव	१९१-१९९
३४	आद्यक्रांतिकारक उमाजीराजे नाईक यांचे	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	२००-२०३

Scanned with OKEN Scanner

 ISSN: 0974-3065

xksok eqDrh . 4-4 vkf6k v'enudj f9 ३k:hy dE;qfu+V i7k-

डॉ. विधाटे गणेश शंकर,
इतिहास विभाग,
राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय,
अहमदनगर, ता. जि. अहमदनगर.
४१४००१
मोबाईल : 9225222241
email:rkmm.history1989@gmail.com

xksk-kjka स्वातंञ्योत्तर भारतात महाराष्ट्राच्या राजकारणाशी संबंधित ज्या अनेक चळवळी घडून आल्या त्यामध्ये गोवा मुक्ती चळवळ हा अत्यंत महत्वाचा लढा आहे. गोवा मुक्ती चळवळीत पोर्तुगीजांचा वसाहतवादी गड उद्धवस्त करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाच्या माध्यमातून 'गोवा विमोचन सहायक समितीची' स्थापन करण्यात आली. या समितीने प्रथम महाराष्ट्रव्यापी व नंतर राष्ट्रव्यापी पातळीवर गोवा मुक्ती चळवळीचा लढा उभारला. पोर्तुगीजांच्या अमानुष अत्याचार, गोळीबार इत्यादींची पर्वा न करता सर्व देशातून हजारो सत्याग्रही या लढ्यात सामील झाले. गोव्याला पोर्तुगीज वसाहतवादी राजवटीच्या कचाट्यातून मुक्त करण्यासाठी झालेल्या या लढ्यात अहमदनगर जिल्हयातील कम्युनिस्ट पक्षानेही शेकडो स्वयंसेवक व हजारो रुपयांची आर्थिक मदत करून गोवा मुक्ती चळवळीमध्ये महत्वपूर्ण भागीदारी केली.प्रस्तुत शोधनिबंधात गोवा मुक्ती चळवळीत अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाच्या सहभाग व कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

e'=k.: 'kCn३& पूर्वेचे रोम, गोवा विमोचन सहायक समिती, फॅसिस्ट, गोवन राष्ट्रीय कॉंग्रेस, आझाद गोमंतक दल.

त्र+:k–uk ३&स्वातंञ्योत्तर काळात कम्युनिस्ट पक्षाने उभारलेला गोवा मुक्ती चळवळीचा लढा हा रोमहर्षक लढा म्हणून ओळखला जातो. गोव्यातील पोर्तुगीज साम्राज्यवाद्यांचे साम्राज्य नष्ट झाले पाहिजे अशी भूमिका घेऊन महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाच्या माध्यमातून 'गोवा विमोचन सहायक समिती' स्थापन झाली. या समितीमार्फत प्रथम महाराष्ट्रव्यापी व नंतर राष्ट्रव्यापी पातळीवर गोव्यात जाऊन सत्याग्रह करण्याची मोहीम हाती घेण्यात आली. गोव्याला पोर्तुगीज वसाहतवादी राजवटीच्या कचाट्यातून मुक्त करण्यासाठी झालेल्या या लढ्यात अहमदनगर जिल्हयातील कम्युनिस्ट पक्षानेही शेकडो स्वयंसेवक व हजारो रुपयांची आर्थिक मदत करून गोवा मुक्ती चळवळीमध्ये महत्वपूर्ण भागीदारी केली.

- xksk-k eqDrh vknksyuk.h ikÜk–Hkwehs

वसाहतवादी भूमिकेतून भारतावर ज्या युरोपियन राष्ट्रांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले त्या राष्ट्रांपैकी पोर्तुगाल हे एक साम्राज्यवादी राष्ट्र होय.

Scanned with OKEN Scanner

हिंदुस्थानातील आपल्या साम्राज्यावर पोर्तुगीजांनी दिर्घकाळ राज्य केले. पोर्तुगीजांचे भारतातील साम्राज्य म्हणजे १५३२ चौरस मैल क्षेत्रफळ आणि ६,३७,५६१ लोकसंख्या असलेल्या गोवा, दमण आणि दीव या वसाहती होत.[१] या पैकी साडेपाच लक्ष लोकवस्ती आणि १३०० चौरस मैलाचा भूप्रदेश ज्याला पोर्तुगीज 'पूर्वेचे रोम' म्हणतात त्या गोव्यातच समाविष्ट होता.[२]

कटकारस्थाने व दगलबाजीच्या माध्यमातून पोर्तुगीजांनी हिंदुस्थानातील आपल्या राजकीय कारकीर्दीचा प्रारंभ केला. सुरुवातीला हिंदूंच्या मनात मुस्लिमांबद्दल भयगंड निर्माण करून आपले राजकीय ईप्सित साध्य करणाऱ्या वास्को–द–गामा व अल्बुकर्कच्या वंशजांनी पुढे 'हिंदू टोळधाडीच्या अत्याचारापासून' ख्रिश्चन धर्माचे रक्षण करण्यासाठी गोव्याला चिकटून राहणे आपणास भाग आहे असा धादांत खोटा प्रचार सुरु केला.[३] परंतु हा प्रचार किती किळसवाणा होता हे स्वतः सालाझारने पोर्तुगालमधील १९२६ सालच्या फॅसिस्ट उठावानंतर केलेल्या वसाहतवादी कायद्यातून स्पष्ट होते. या कायद्याच्या दुसऱ्या कलमात म्हटले आहे, "पूर्वेकडील धर्मरक्षक' या नात्याने प्राप्त होणाऱ्या नैतिक वजनाचा उपयोग करून साम्राज्यावर प्रभुत्व ठेवून त्यांत वसाहती स्थापन करण्याची आणि तेथील स्थानिक जनतेला सुसंस्कृत बनविण्याची ऐतिहासिक कामगिरी पार पाडणे हा पोर्तुगीज राष्ट्राच्या स्वत्वाचा आविष्कार आहे." 'पूर्वेकडील धर्मरक्षक' हे पद पोपने पोर्तुगालला बहाल केले आहे आणि पूर्वेकडील प्रदेश काबीज करून तेथे वसाहती स्थापन करण्यासाठी उपयोगात आणावयाचे ते एक हत्यार आहे.[४]

पोर्तुगीज सरकारच्या आकडेवारीनुसार १९५१ साली हिंदुस्थानातील पोर्तुगीज मुलुखातून झालेली निर्यात २ कोटी ७० लक्ष रुपये किंमतीची होती. तर आयात ९ कोटी रुपयांची होती. डॉ. टी. बी. कुन्हा यांच्या मते १९४८ ते १९५२ या चार वर्षात गोव्यात होणारी रेशमाची आयात १० पटीने वाढली असतांना, येथून निर्यात होणाऱ्या रेशमांत मात्र काहीच वाढ झाली नाही. ही सर्व चोरट्या व्यापाराची जादू होती व त्यातील बराचसा नफा पोर्तुगीजांच्या व त्यांच्या हस्तकांच्या खिशात जात होता.[५] अशा तऱ्हेने ४०० वर्षांच्या पोर्तुगीज राजवटीच्या ऐतिहासिक कामगिरीमुळे गोव्यात चोरटा व्यापार, बेकायदा दारू धंदा आणि गोव्यातील लोकांनी गोव्याबाहेर राहून घरी पाठविलेल्या पैशांवर गोवा जगत असल्याचे विमनस्क चित्र उभे राहिलेले दिसून येते.

•द्धkळएk:hy +–k:ञ्ए .4–4h.h |¦:–k:ã

गोव्याच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा केवळ गोव्यापुरताच मर्यादित राहता कामा नये, तर तो भारताच्या स्वातंत्र्यलढयाशी जोडला गेला पाहिजे, असा विचार मांडण्याचे श्रेय गोवा मुक्ती संग्रामाचे 'पितामह' डॉ. टी. बी. कुन्हा यांना द्यावे लागेल. इंजिनीअरिंगचा अभ्यास करण्यासाठी पॅरिसला गेलेले डॉ. टी. बी. कुन्हा यांनी फ्रान्स मधील फ्रेंच कम्युनिस्ट पार्टीचे कार्यकर्ते आणि डॉ. हो–ची–मिन्ह यांच्या प्रेरणेने कम्युनिस्ट पक्षात प्रवेश केला. गोव्यातील परिस्थितीचा मार्क्सवादी पद्धतीने विचार करता येतो याची डॉ. कुन्हा यांना जाणीव झाली. १४ वर्षे फ्रान्स

मध्ये वास्तव्य केल्यावर डॉ. टी. बी. कुन्हा १९२६ साली गोव्यात परत आले. गोव्याच्या भूमीत मार्क्सवाद आणण्याचे श्रेय डॉ. टी. बी. कुन्हा यांना दिले जाते. आपण जर गोव्यात कम्युनिस्ट पक्ष स्थापन केला तर पोर्तुगीज त्यावर तत्काळ बंदी घालतील हे ओळखून डॉ. कुन्हा यांनी गोव्याच्या परिस्थितीवर पंडित नेहरूंशी विचारविनिमय करून १९२८ साली हिंदी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या गोवा कमिटीची स्थापना केली.[६] त्यातूनच पुढे 'गोवन राष्ट्रीय कॉंग्रेसची' डॉ. टी. बी. कुन्हा यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापना झाली. १९३० साली पोर्तुगीज सरकारने 'वसाहतवादी कायदा' पास करून राजकीय संघटना, सभा, मोर्चे व निदर्शनांवर बंदी घातली. १९४६ साली ब्रिटिशांनी भारतास स्वातंर्त्य देण्याची घोषणा करताच भारतीय राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी नियोजित भारतीय संघराज्यात पोर्तुगीज भारत व फ्रेंच भारतीय प्रदेशांचे सामिलीकरण करण्यासाठी तेथील चळवळींवर लक्ष केंद्रित करावयास सुरुवात केली. राममनोहर लोहिया यांनी सभाबंदीचा हुकूम मोडून गोवा मुक्ति संग्रामाची सुरुवात केली.[७] मे १९४६ च्या बेळगाव साहित्य संमेलनानंतर २८ जुलै १९४६ रोजी स्थापन करण्यात आलेल्या संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने गोमंतक हा संयुक्त महाराष्ट्रचा एक भाग बनविण्याचे आपले उद्दिष्ट जाहीर केले होते. सुभाषचंद्र बोस यांच्या 'आझाद हिंद सेने'पासून स्फूर्ती घेऊन १९४७ साली गोव्याच्या स्वातंत्र्यप्राप्ती करिता सशस्त्र सेनानींचे एक दल विश्वनाथ लवंदे यांनी 'आझाद गोमंतक दल' या नावाने स्थापन केले. या दलाने गोव्यात पोर्तुगीज सरकारविरुद्ध घातपाती कारवाया सुरू केल्या. १९५३ साली मुंबईमध्ये पीटर अल्वारिस यांच्या अध्यक्षतेखाली 'गोवा नॅशनल कॉंग्रेसची' स्थापन करून तिच्या वतीने लढा सुरू करण्यात आला. पण त्याचे स्वरूप मर्यादितच होते.[८] खुद्द गोव्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्तेही स्वकीय सरकरविरुद्ध लढत होते. पोर्तुगालमधील कम्युनिस्ट पक्षानेही फॅसिस्ट सालाझार सरकारच्या युद्धखोरपणाचा निषेध करून "गोव्यातील जनतेला आपले भवितव्य ठरविण्याचें स्वातंत्र्य द्या, गोव्याचा प्रश्न शांततेने व वाटाघाटीने सोडवा" अशी घोषणा लिस्बन येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'अव्हांते' नामक भूमिगत मुखपत्रात केली.[९]

- द्धk–k f–ek.u l'kएd lfe:h.h +ढkkiuk

गोवा व महाराष्ट्राचे असलेले ऋणानुबंध ध्यानात घेऊन महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाने गोव्याच्या मुक्तिलढयास मदत करण्यासाठी पुण्याच्या केसरीवाड्यात मे १९५४ मध्ये एक सर्वपक्षीय बैठक आयोजित केली होती. गोव्यात सत्याग्रह करण्यासाठी सत्याग्रहींच्या दोन तुकड्या तयार झाल्या होत्या. त्यातील एका तुकडीची जबाबदारी कॉ. विष्णुपंत चितळेंनी घेतली. या बैठकीत 'गोवा विमोचन सहायक समितीची' स्थापना करण्यात आली. समितीच्या अध्यक्षपदी केशवराव जेधे, चिटणीसपदी ना. ग. गोरे, वि. गो. आपटेतर सभासद म्हणून कॉ. विष्णुपंत चितळे, शिरूभाऊ लिमये, आत्माराम पाटील, इंदुताई गीते, गणपतराव नलावडे, माधवराव मेमाणे यांची निवड करण्यात आली. समितीचे मुख्य केंद्र पुण्यातील केसरीवाडा येथे ठेवण्यात आले. गोवा हद्दीभोवतालच्या

Scanned with OKEN Scanner

 ISSN: 0974-3065

तालुक्यांचा केशवराव जेधे, कॉ. विष्णुपंत चितळे, ना. ग. यांनी दौरा केला. सत्याग्रहींनी १८ जून १९५४ रोजी गोव्यात सत्याग्रहाची योजना आखली होती [१०] परंतु गोव्याच्या गव्हर्नरने १६ जून ते २० जुलैच्या काळात झडत्या, धरपकड करून हा सत्याग्रह थोपवून धरला.'ज्वाला'हे नियतकालिक चालवणारे जनार्दन शिंक्रे यांनी 'छोडो गोवा' नावाची गुप्त संघटना स्थापन केली होती. गोवा सीमेवरील बांदा गावात राहून गोव्यातील गुप्त केंद्रांमार्फत पोर्तुगीज सरकारविरुद्ध मराठी, इंग्रजी व कोकणी भाषांतील प्रचारपत्रके वितरित करीत असत. जून १९५४ मध्ये मुंबईमधील गोवेकरांनी गोवा लिबरेशन कौन्सिल स्थापन केले. गोव्याचे स्वायत्त राज्य बनवावे हे त्यांचे उद्दीष्ट होते.[११]

•v'enuद्गj f9ठ'k l-i7khए द्वk–k f-ek.u lfe:h.h +ढkkiukइ

अहमदनगर जिल्हयातील सर्वपक्षीय कार्यकर्ते गोवा मुक्ति संग्रामामध्ये हिरारीने सहभागी झाले होते. गोव्याच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्यासाठी सर्व प्रांतांनी आपले प्रतिनिधी पाठवावेत असे आवाहन कम्युनिस्ट पक्षाच्या महाराष्ट्र शाखेच्या राज्य अधिवेशनात कॉ. श्रीनिवास सरदेसाई यांनी केले. ते म्हणाले, "गोवा हा भारताचा भाग आहे आणि म्हणून गोव्याचा स्वातंत्र्य लढा हा भारतीय जनतेचा स्वातंत्र्य लढा आहे. तेथील सत्ताधाऱ्यांनी हे लक्षात ठेवावे की, भारतातील हजारो लोक गोव्यांत प्रवेश करणार आहेत आणि तेथे झगडत असणाऱ्या हजारो देशभक्तांना साहाय्य देऊन गोव्याला दास्यमुक्त करणार आहेत."[१२] कम्युनिस्ट पक्षाच्या आवाहनानुसार अहमदनगर येथील गांधी मैदानावर २३ मे १९५५ रोजी सर्वपक्षीय संयुक्त सभा गोव्याच्या मुक्तिलढ्याला पाठिंबा देण्यासाठी भरविण्यात आली. खासदार प.रा. कानवडे हे सभेच्या अध्यक्षस्थानी होते. या सभेत अहमदनगर जिल्हयातून गोवा सत्याग्रहासाठी १५० स्वयंसेवक व १२०० रु. पाठविण्याचे आश्वासन सर्वपक्षीय सभेने दिले. या सत्याग्रहात अहमदनगर जिल्हयाचे नेतृत्व जिल्हा चिटणीस कॉ. लक्ष्मण पालवे यांच्याकडे देण्यात आले. कॉ. लक्ष्मण पालवे, कॉ. भास्करराव औटी, कॉ. विनायकराव ताकटे, कॉ. एकनाथराव भागवत, भास्करराव गलांडे आदि पुढाऱ्यांनी तालुक्यातील अनेक गावांमध्ये सभा, बैठका घेऊन गोवा सत्याग्रहासाठी सत्याग्रही पाठविण्याचे आवाहन केले. पाथर्डी, शेवगाव, श्रीरामपूर, नगर, पारनेर, संगमनेर, अकोले, कोपरगाव, राहुरी तालुक्यात गोवा विमोचन समिती स्थापन करून गोवा सत्याग्रहासाठी सत्याग्रहींची नोंदणी सुरू करण्यात आली. शेकडो जणांनी उत्स्फूर्तपणे गोवा सत्याग्रहात सहभागी होण्यासाठी आपली नोंदणी केली.[१३]

• v'enuद्गj f9ठ'एk:hy प्श्रश्र l.एkद्व'h.। iढkd 3knk vkज्ञkkMhdM j–kukइ

१५ ऑगस्ट १९५५ रोजी कॉ. व्ही. डी. चितळे यांनी एक हजार सत्याग्रहींसह बांद्यात सत्याग्रह करण्याची घोषणा केली. कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ती कमिटीने सर्व प्रांतांना 'मरणाला तयार असलेल्या निःशस्त्र सत्याग्रहींच्या तुकड्या पाठविण्याचे संदेश पाठवले.' अहमदनगर जिल्हयातून १०० सत्याग्रहींचे पथक तयार ठेवण्यात आले. कॉ. भास्करराव औटी यांनी पहिला सत्याग्रही म्हणून

 ISSN: 0974-3065

आपले नाव नोंदविले. परंतु कार्यकर्त्यांच्या आग्रहामुळे त्यांनी आपला निर्णय बदलला. मात्र आपल्या वतीने आपली पत्नी ताराबाई औटी हिने सत्याग्रह करावा हा कॉ. भास्कररावांचा आग्रह मान्य करण्यात आला. पुढे ताराबाई औटी यांनी गोवा सत्याग्रहातील पहिल्या तुकडीत गोवा सीमेवर सत्याग्रह केला.[१४] पारनेर तालुक्यातून १० सत्याग्रहींची, कॉ. एकनाथराव भागवत यांच्या नेतृत्वाखाली २०, श्रीरामपूरमधून कॉ. लक्ष्मण पालवे यांच्या नेतृत्वाखाली १६, पाथर्डी मधून कॉ. बाबूजी आव्हाड यांच्या नेतृत्वाखाली ६, अहमदनगरमधून कॉ. बापूसाहेब भापकर यांच्या नेतृत्वाखाली १४, राहुरी तालुक्यातून ८,संगमनेर व अकोले तालुक्यातून १३ तर कोपरगाव तालुक्यातून ७ सत्याग्रहींची तुकडी गोवा सत्याग्रहासाठी पाठविण्यात आली.[१५] १० ऑगस्ट १९५५ रोजी हे सत्याग्रहीं पुण्याच्या केसरीवाड्यात मुक्कामी थांबले. ११ ऑगस्ट रोजी सकाळी मिरवणुकीने लाल बावटा व तिरंगा देऊन अहमदनगर जिल्हयातील सत्याग्रहींची पुणे स्टेशनवरून बेळगावला रवानगी करण्यात आली. तेथील सत्याग्रहींच्या आपल्या भाषणात बॅ. नाथ पै म्हणाले, "आपल्या राज्याचे मुख्यमंत्री मोरारजीभाई देसाई यांनी सत्याग्रहासाठी जाऊ नका, आम्ही सैन्य पाठवून गोवा ताब्यात घेवू. बेळगाव पासून पुढे जाण्यास बंदी आहे, वाहनातून जाण्यास बंदी केलेली आहे. त्यामुळे बांद्याला जाण्यास साधन मिळणार नाही." मात्र सत्याग्रहींनी आम्ही सत्याग्रह करून गोवा घेणारच असा निर्धार व्यक्त केला.[१६]

१४ ऑगस्ट १९५५ रोजी गोव्यात लष्करी कायद्याचा अंमल जारी करण्यात आला. कॉ. कमल भागवत बेळगाववरून बांदा आघाडीवर सत्याग्रहींच्या तुकड्या पाठविण्याचे काम करीत होत्या. तेथेच त्यांना जयवंतराव टिळक यांनी वार्ता दिली की, मोरारजीभाई देसाई यांनी बेळगाववरून सर्व बस गाड्या बंद केल्या आहेत. वाहनांची बंदी केली असली तरी अहमदनगर जिल्हयातील सत्याग्रहींनी कधी पायी तर कधी मिळेल त्या वाहनाने बेळगाव ते सावंतवाडी हे ७० मैलाचे अंतर पार करीत १४ ऑगस्ट रोजी सावंतवाडीत प्रवेश केला. तेथे कॅम्प मध्ये सत्याग्रहींच्या राहण्याची व जेवणाची सोय करण्यात आली होती असे मुलाखती दरम्यान कॉ. शेख अब्दुलगणी शक्करभाई यांनी संगितले.[१७]

• १५ vस्द्ध+V १९५५.k lkenkfएd l. एkद्ध'ॾ

१५ ऑगस्ट १९५५च्या सामुदायिक सत्याग्रहात सहभागी होण्यासाठी विविध राज्यातून कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते आले होते. सत्याग्रह यशस्वी करण्यासाठी पुण्याहून कॉ. व्ही. डी. चितळे तर मुंबईहून कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे, कॉ.एस.एस. मिरजकर, कॉ. श्रीनिवास सरदेसाई हे बांद्यात येऊन दाखल झाले. त्यामुळे सत्याग्रहींचा उत्साह शिगेला पोहचला होता. रेडिओवरून पं. नेहरूंनी भाषण केले की,'मला सुद्धा तिरंगा हातात घेऊन गोवा हद्दीत प्रवेश करावयास वाटतो.' सकाळी आठ वाजता ५४२ सत्याग्रही'जान देंगे पर गोवा लेंगे' अशा घोषणा देत कॉ. व्ही. डी. चितळे व वसंतराव ओक यांच्या नेतृत्वाखाली बांदा येथून गोव्याच्या हद्दीत शिरले. गोवा सरहद्दीत प्रवेश करताच पोर्तुगीज शिपायांनी सत्याग्रहींवर लाठीमार व गोळीबार सुरू केला. वसंतराव ओकांच्या मांडीत गोळ्या

घुसल्याने ते कोसळले. तरी त्यांनी आपल्या हातातील तिरंगा खाली पडू दिला नाही. सहोदरादेवी राय यांनी तिरंगा आपल्या हाती घेतला. त्यांच्यावर गोळ्या झाडण्यात आल्याने त्याही खाली कोसळल्या. तिरंगा खाली पडू नये यासाठी पुढे आलेल्या कर्नेलसिंगांवरही गोळ्या झाडण्यात आल्या. त्यात ते शहीद झाले. महांकाळ व चौधरी हे सत्याग्रही सामोरे गेले. परंतु तेही गोळ्या लागून खाली कोसळले. पुण्याच्या कॉ. व्ही. डी. चितळेंच्या डोक्याला एक गोळी चाटून गेली.[१८] या सत्याग्रहात अहमदनगर जिल्ह्यातील अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्ते सहभागी झाले होते. श्रीरामपूरचे कॉ.पांडुरंग शिंदे यांच्या पायाला लाठीचा जबर तडाखा बसला व त्यांच्या डोक्याला वरील बाजूस गोळी चाटून गेली. त्यात ते जबर जखमी झाले.[१९] श्रीरामपूरचे कॉ. आनंदा गायधने हे डोक्याला जबरी मार लागल्याने बेशुद्ध झाले. कॉ. लक्ष्मण पालवे, कॉ. एकनाथ भागवत व इतर सत्याग्रहींनी जखमींना उचलून सावंतवाडीच्या कॅम्प मध्ये आणून त्यांच्यावर औषधोपचार केला. सत्याग्रहींचे मृतदेह व जख्मींना भारतीय हद्दीत आणण्याच्या कामात परदेशी वार्ताहारांनी मदत केली. सत्याग्रही कमालीचे अस्वस्थ झाले होते. ते मागे हटण्यास तयार नव्हते. काही सत्याग्रही बांदा आघाडीवरून परतू लागले होते. पण ४०० ते ५०० सत्याग्रहींचा जत्था 'खून का बदला खून से लेंगे' अशा घोषणा देत पुन्हा पुढे आला. परंतु कॉ. डांगे यांनी या जमावास शांत केले.

१५ ऑगस्टच्या गोवा मुक्ती सत्याग्रहात बांद्यामध्ये तीन, आरोंद्यामध्ये तीन, तेरखोलमध्ये चार, दोडामार्गामध्ये चौदा आणि कुरकुंभी येथे चार अशा एकूण अठ्ठावीस सत्याग्रहींना वीरमरण आले. दोनशे ते अडीचशे जखमी झाले[२०] १५ ऑगस्टचा सत्याग्रह हा गोव्यात झालेला सर्वात मोठा सत्याग्रह होता. त्यादिवशी ३६४८ सत्याग्रही गोव्यात शिरल्याचे गोव्यातील सरकारनेही मान्य केले. बांद्यातील सत्याग्रहींचे मृतदेह बेळगावला पाठविण्यात आले. तेथून ते मुंबईला पाठविण्याचा निर्णय समितीने घेतला. पण मोरारजी देसाईनी ते मृतदेह मुंबईला नेऊ दिले नाहीत. त्यामुळे त्यांचा पुण्यातच अंत्यविधी करण्यात आला. १५ ऑगस्टचा गोळीबार व मृतदेह मुंबईत अडविल्याच्या निषेधार्थ मुंबईत 'निषेध दिन' पाळण्यात आला. अहमदनगर जिल्हयातही निषेध सभा भरविण्यात येऊन गोवा सत्याग्रहासाठी आर्थिक मदत गोळा करण्यात आली. पोळ्याचा सण व १५ ऑगस्टचे कार्यक्रम स्थगित करण्यात आले.[२१] पुढे गोवा मुक्ति आंदोलन स्थगित झाल्याने अहमदनगर जिल्हयातील सत्याग्रही बेळगावमार्गे अहमदनगरला सुखरूप परतले. या स्वातंत्र्यविरांचे अहमदनगरच्या रेल्वे स्थानकावर जल्लोषात स्वागत करण्यात येऊन त्यांची भव्य मिरवणूक काढण्यात आली. सत्याग्रहाच्या या धामधुमीत बांदा आघाडीवरील पालेगावी भाऊबंदकीतून गोळीबार होऊन त्यात दोन जण ठार झाले अशी बातमी रेडिओवर आली. दैनिक केसरी वृतपत्रातही या बातमीचा उल्लेख आला होता. मात्र गफलतीने कॉ. लक्ष्मण पालवे गोळीबारात ठार झाले अशी चुकीची बातमी अहमदनगर जिल्हयात पसरली. कॉ.लक्ष्मण पालवे यांच्या स्मृतिप्रित्यर्थ नगर, श्रीरामपूर व पाथर्डी तालुक्यात उत्स्फूर्त सत्याग्रह

Scanned with OKEN Scanner

पाळण्यात आला अशी आठवण या सत्याग्रहात सामील झालेले कॉ.रामभाऊ दातीर यांनी सांगितली.[२२]

- Ikenkfed I, ekdz' +dkfdz:s

१५ ऑगस्ट १९५५ रोजी सामुदायिक सत्याग्रह आंदोलन ऐन भरात असताना त्याच दिवशी सावंतवाडीच्या सभेत गोवा विमोचन सहायक कार्य पुरे झाले असून सत्याग्रहींना मागे फिरण्याचा आदेश द्यावा हा निर्णय केशवराव जेधे र.के.खाडिलकर, कॉ. श्रीनिवास सरदेसाई यांनी घेतला. त्यामुळे गोवा विमोचन सहायक समितीचे कार्य थांबले. गोवा मुक्ती आंदोलन स्थगित झाल्याने समिती मध्ये फुट पडून कॉंग्रेस पक्षाने गोवा विमोचन सहायक समितीपासून फारकत घेतली. कम्युनिस्ट पक्षाच्या बड्या नेत्यांनाही वैयक्तिक किंवा सामुदायिक निःशस्त्र सत्याग्रह पुढे चालू ठेवण्यात स्वारस्य राहिले नाही.[२३] निःशस्त्र सत्याग्रह आंदोलन थांबल्यानंतर शस्त्राचा वापर करून गोवा मुक्त करू पाहर्णाया आझाद गोमंतक दल व गोवा लिबरेशन आर्मी या दोन सशस्त्र संघटनांनी पोर्तुगीज सरकरविरुद्ध सशस्त्र आंदोलन चालूच ठेवले. गोव्यातील जनतेची अस्वस्थता वाढतच होती. अखेर वाटाघाटीचे सर्व मार्ग खुले ठेवून पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी दि. ०८ डिसेंबर १९६१ रोजी लष्करी कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला. ब्रिगेडियर के. एल. धिल्लन यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय फौजा १८ डिसेंबर १९६१रोजी अनमोड आणि आंबोली घाटातून गोव्याच्या भूमीत उतरल्या. फारसा विरोध न करताच पोर्तुगीज लष्करी अधिकारी मॅन्युअल ॲथोनी सिल्व याने १८ डिसेंबर १९६१ ला रात्री साडेआठ वाजता ब्रिगेडियर के. एल. धिल्लन यांच्याकडे बिनशर्त शरणागतीचे पत्र दिले. गोमंतकाच्या भारतीय भूमीवर ४५१ वर्षांनंतर स्वातंर्त्याचा सूर्य उगवला. पोर्तुगीज वसाहतवादी सतेची समाप्ती झाली.[२४]

lekjkis पोर्तुगीजांच्या वर्चस्वाखालून गोवा मुक्तीचा प्रश्न हा केवळ गोव्यापुरताच मर्यादित नाही, तर तो संपूर्ण देशाचा प्रश्न आहे, ही भूमिका घेऊन कम्युनिस्ट पक्ष कार्य करीत होता. गोवा मुक्तीचा प्रश्न हा राष्ट्रीय प्रश्न बनविण्यात कम्युनिस्ट पक्षाने महत्त्वाचे योगदान दिले. ज्या ज्या ठिकाणी कम्युनिस्ट पक्षाच्या शाखा होत्या तेथून सत्याग्रही यावेत यासाठी पक्षनेतृत्वाने प्रयत्न केले. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून हजारो सत्याग्रही गोवा सरहद्दीवर आले. त्यात अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्याग्रहींनी बांदा आघाडीवरील सत्याग्रहात यशस्वी भागीदारी केली. गोव्याचा प्रश्न हा आंतरराष्ट्रीय प्रश्न आहे, गोवा मुक्ती आंदोलन हे वसाहतवादा विरोधातील आंदोलन आहे, या कम्युनिस्ट पक्षाच्या भूमिकेला पुढे आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीनेही आपला पाठिंबा दिल्याचे दिसते.

ISSN: 0974-3065

Inक I . hझ

1. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दिनांक ११ सप्टेंबर १९५५ पृ. क्र. ३.
2. https%//en-wikipedia-org/wiki/Portuguese_India, last seen at 20/11/2021
3. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दिनांक ११ सप्टेंबर १९५५ पृ. क्र. ४.
4. http%//www-india & world-net/India/history/modern/Portuguese Html, last seen at 22/11/2021
5. Cunha, T. B, "Goa Freedom Struggle," Dr. T.B. Cunha Memorial Committee, The New Age Printing Press, Bombay, 1961, p. 39-40.
6. फडके य. दि, "विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र", मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, खंड सहावा, १८ जून २००७, पृ. क्र. १६८.
7. मेणसे आनंद., "गोवा मुक्ती संग्रामात कम्युनिस्टांचे योगदान" मूळ संकल्पना दिवंगत कॉ. नारायण पालेकर, लोकवांड्.मय गृह प्रकाशन, प्रभादेवी, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, एप्रिल २०१६, पृ. क्र. २७ ते २८.
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Goa_liberation_movement, last seen at 23/11/2016.
9. कुलकर्णी सक्षम, "कॉ. कमल भागवत" प्रकाशक कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, रेड फ्लॅग बिल्डिंग, बिंदु चौक, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, मार्च २०१०, पृ. क्र. २८–२६.
10. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दिनांक १८ जुलै १९५४, पृ. क्र. २.
11. कुलकर्णी सक्षम, "कॉ. कमल भागवत" प्रकाशक कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, रेड फ्लॅग बिल्डिंग, बिंदु चौक, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, मार्च २०१०, पृ. क्र. २९.
12. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दिनांक २२ मे १९५५, पृ. क्र. ४.
13. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दिनांक २९ मे १९५५, पृ. क्र. ७.
14. औटी विद्याधर भास्करराव, "पारनेरचा पोलादी कम्युनिस्ट आमदार कॉ. भास्करराव औटी", प्रतिमा पब्लिकेशन्स, अहमदनगर, जून २००४, पृ. क्र. ७.
15. पुंड श्रीकृष्ण (संपा.), "गोवा स्वातंत्र्यसंग्राम, स्वातंत्र्यसैनिक सूची", अखिल भारतीय गोवा स्वातंत्र्यसंग्राम सैनिक संघ म. गांधी चौक, हडपसर, पुणे, का. ना, पृ. क्र. २१ ते २९.
16. पानसरे स्मिता, "कॉ. एकनाथ भागवत", प्रकाशक कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, रेड फ्लॅग बिल्डिंग, बिंदु चौक, कोल्हापूर, पहिली आवृ–ती, डिसेंबर २०१२, पृ. क्र. १८.

Scanned with OKEN Scanner

17. कॉ. शेख अब्दुलगणी शक्करभाई, "मुलाखत दि. ०१ नोव्हेंबर २०२१" मु. ६३३, तोफखाना, टकारगल्ली, पो.अहमदनगर, तालुका, अहमदनगर, जि. अहमदनगर.
18. कुलकर्णी सक्षम, "कॅा. कमल भागवत" प्रकाशक कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, रेड फ्लॅग बिल्डिंग, बिंदु चौक, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, मार्च २०१०, पृ. क्र. ३१.
19. कॉ. शिंदे पांडुरंग, "मुलाखत दि. १७ नोव्हेंबर २०२१" मु. पो. गळनिंब, तालुका श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.
20. कुलकर्णी सक्षम, "कॅा. कमल भागवत" प्रकाशक कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, रेड फ्लॅग बिल्डिंग, बिंदु चौक, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, मार्च २०१०, पृ. क्र. ३२.
21. औटी विद्याधर भास्करराव, "पारनेरचा पोलादी कम्युनिस्ट आमदार कॉ. भास्करराव औटी उपरोक्त, पृ. क्र. ८.
22. कॉ. रामभाऊ दातीर "मुलाखत दि. ३0 नोव्हेंबर २०२१". मु.पो. मांडवे, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर.
23. फडके य. दि, "विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र", उपरोक्त, पृ. क्र. १८६ ते १८८.
24. मेणसे आनंद., "गोवा मुक्ती संग्रामात कम्युनिस्टांचे योगदान", पृ. क्र. ११३ ते ११५.

Scanned with OKEN Scanner